

KELÂM USÛLÜ AÇISINDAN KUR'AN'I ANLAMANNIN TEMEL PRENSİPLERİ

Erkan Kurt

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kelâm Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

Islam remains as an unique religion among others that originated from or mixed with human effects, because origin of the holy book of Islam, Quran, is a clear declaration of the Creator, as this can be demonstrated that its literary and informative qualities never fit into the human capacities. We have to resort and understand the Quranic declarations so we can know how to believe and what the real faith is. This requires to hold on an appropriate method for the reality of the Quran. This method essentially contains four principles: Dictionary, rhetoric, truth and alliance.

Key Words: Quran, Creator, Understanding, Declaration, Method, Dictionary.

İslâm inancına göre Kur'an, Yaratan'ın, kullarına son umûmî hitabı olarak vahyedip yeryüzüne indirdiği, Hz. Peygamber (a.s.) vasıtasıyla insanlığa tebliğ edilmiş semavî bir beyândır.¹ Kur'an beyânının semavîliği, birçok yönden gösterilip açıklanabilir; bilgisel ve edebî muhtevâsının yerel-beşerî vasıflara sığmaması, mübelliğinin hiçbir insanda eşine rastlanmayan emsalsiz bir şahsiyet ve doğruluğa sahip bulunması gibi.² İslâmiyet, hakikat değerine, Kur'an'ın semavî niteliğini referans yapması itibarıyla, dünyevî kaynaklı dinlerden ayrılır. Bu imtiyaz herşeyden önce inanç alanında geçerli olduğundan, İslâm itikadı bütün beşerî bilgi-düşünce sistemlerinden aşkın ve özgün kalır.³

İslâm itikadını —aşkınlığı ve özgünlüğü nisbetinde— bilip benimsemek, belli ki Kur'an'ın inanç öğretisini doğru anlamakla mümkündür. Bunun için, âyetlerin beyân ettiği mânaları gerçeği üzere belirleyen, vahyin hakikatine mutabık bir anlama yöntemine tutunmak gerekir.⁴ Böyle meşru bir yöntem, Kur'an metninin içerdiği mânalara yönelik bir çözümleme tekniğini ifade etmesi bakımından "Kur'an semantiği" şeklinde, vahye dayalı bir bilgi edinme sürecini belirtmesi yönüyle de "beyân epistemolojisi" biçiminde dile getirilebilir. Bu semantik veya

¹ Âl-i İmrân 3/138; en-Nahl 16/89; eş-Şuarâ 26/195.

² Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 47; Fahreddin er-Râzî, *en-Nübüvvât*, s. 189.

³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm* (trc. Ahmet Özel), s. 43.

⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 471.

epistemoloji, İslâm tarihi boyunca çeşitli ilim dallarına mensup beyân âlimleri tarafından ayrıntısıyla incelenmiş; cumhûru teşkil edenler, vahyin hakikatine uygun bir “anlama yöntemi” (*usûlü'l-fikh*) üzerinde konsensüs oluşturmaya çalışmıştır.⁵

Fıkıh usûlünün genel karakteri, vahyin hakikatinden alınmış olmasıdır.⁶ Vahyin mantığı olarak da ifade edilebilen bu karakter, Kur'an'ın ontolojik yapısında —varlık niteliğinde— kendini gösterir. Her varlık sahası, kendi ontolojisine uygun bir mantık çerçevesi belirlediği için, alanlara ait bilgi ve anlama yöntemleri de özgün mantık şartlarına dayanmak durumundadır.⁷ Hiçbir realite, mâhiyetine uymayan düşünce kuralları eşliğinde doğru anlaşılabilir; tıpkı uykuda görülen bir rüyanın, uyanık hal mantığıyla anlaşılacağı gibi. Kur'an hakkında doğru ve geçerli kabul edilebilecek anlama yöntemi, mutlaka vahyin niteliğine bağlanmalıdır. Kur'an'ın vasfını tutmayan âfakî anlama şekilleri, semantik ve epistemolojik değerden yoksundur.⁸

Kur'an'ın varlık niteliğini belirten ontoloji, müslümanların vahiy ve nübüvvet inancını temellendiren şekliyle, “Allah'ın ulûhiyet makamından yerdeki insanlara hitap ettiği Arapça bir beyân” biçiminde özetlenebilir.⁹ Tanımı oluşturan “*ulûhiyet makamı*”, “*insanlara hitap*” ve “*Arapça beyân*” unsurları, Kur'an'ın hakikatini belirten temel vasıflardır; vahyin mantığına ait asılları oluşturur. Kur'an semantiği, bu asıllar uyarınca öncelikle üç ana umde üzerine kuruludur. Buna göre, âyetler, (a) ulûhiyetin müteâl husûsiyetleri esas alınmak kaydıyla, (b) ilahî hitabın husûsen nüzûl devri insanlarına yönelmiş olması vechiyle, ve (c) Arap beyânını oluşturan dil kaideleri çerçevesinde mânalandırılır.

Fıkıh usûlünün itikad ve hukuk sahaslarına yönelik ayrıntılı kuralları, belirtilen aslî ilkelere dayanmaktadır; dolayısıyla, aynı ilkelere nisbetle doğrulanmaları mümkündür. Tafsilî kaideleri ilgili kaynaklara havale ederek, kelâm usûlü açısından, Kur'an'ın itikad öğretisini anlamanın temel yöntemini gösteren dört semantik prensibe değinebiliriz. Böylece, yöneme ilişkin hangi âfakî önerilerin epistemolojik değerden düştüğü de kritik edilmiş olacaktır.

1. Lugat Prensibi

Kur'an, Arap dilinin sözlük yapısı üzere nâzil olmuştur. Başka bir deyişle, Allah, mukaddes hitabına konu ettiği mânaları, muhâtap kitlenin söz dünyası için-

⁵ Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* (trc. İbrahim Akbaba), s. 97.

⁶ Vehbe Zuhaylî, *Fıkıh Usûlü* (trc. Ahmet Efe), s. 13.

⁷ Necip Taylan, *Mantık*, s. 62.

⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *es-Savâiku'l-mürsele*, s. 51, 57.

⁹ Şâfîî, *er-Risâle*, s. 21.

de, onların söyleyiş şekillerini kullanarak beyân etmiştir.¹⁰ Bu yüzden, âyetlerde yeralan anlatımlar, mutlaka nüzûl devri lugatına uygun biçimde mânalandırılır.¹¹ Vahyin kelime ve ifadelerini, ilgili dönemin geçerli sözlük yapısına uymayan mânalarla açıklamak mümkün değildir.¹² Kuruluş devri lugatının dışladığı semantik çözümler Kur'an beyânına atfedilirse, vahyin maksadını ihmal veya iptal anlamına gelir.

Örnek olarak, Kur'an'da çokça geçen “*Allah yaptıklarınızı görendir.*”¹³ ifadesini düşünelim. Bu söz, lugatın kesin delâleti bakımından, Allah'ın mukaddes “*görme*” vasfını bildirmektedir.¹⁴ İbâredeki “*gören*” kelimesine, sözlüğe aykırı bir mânâ —mesela sırf “*bilen*” mânası— yüklenemez; böyle indirgemeci bir önerinin beyânî dayanağı yoktur. İkinci örneğimiz, “*Herşeyi yazıyla tesbit ettik.*”¹⁵ âyeti olsun. Bu ifade, lugatın gösterdiği üzere, âlemdeki herşeyin ilahî bir yazıyla kaydedildiği anlamına gelir.¹⁶ Buradan, Allah indindeki mukaddes yazının mutlaka bizim yazımıza benzediği anlaşılacağı gibi, dilde “*yazı*” denemeyecek kadar bağımsız bir realite olduğu da düşünülemez.¹⁷

Lugat kuralı, Kur'an'da yeralan mecazî ifadelerin de sözlük dâhilinde çözümlenmesini gerektirir. Çünkü mecaz, sözlüğe dâhildir. Buna göre, Arap dilinin açık ve belirgin mecazları, Kur'an beyânında daima lugavî anlamlar bildirmektedir. Âyetlerde kullanılan mecazlar eğer ilk anlaşılman mânayı (*zâhir*) oluşturuyorsa, sarîh delâlet mecaz üzerinden gösterilmiş demektir. Dolayısıyla, zâhirdeki mecazî mânaya *tevil* adı verilemez.¹⁸

Kur'an'da geçen yüzlerce mecaz arasından, “*Herşeyin yönetimi Onun elindedir.*”¹⁹ ve “*Onun iki eli de açıktır; dilediği gibi infak eder.*”²⁰ ifadelerini ele alalım. Bu sarîh ifadelerde ilk anlaşılman mecazî mânalardır; yani “*elinde*” ve “*eli açık*” tâbirleri, gerçekte “*âidiyet*” ve “*cömertlik*” anlamına gelir.²¹ Bu itibarla, ifadelerin zâhirleri, “*Herşeyin yönetimi Ona aittir.*” ve “*O mutlak cömerttir; dilediği gibi infak eder.*” şeklinde anlaşılır. Diğer bir örnek: “*Rabbinin kararına kadar*

¹⁰ Yûsuf 12/2; en-Nahl 16/103.

¹¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, I, 339.

¹² Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 101.

¹³ el-Bakara 2/110, 233, 237.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “bsr” md.

¹⁵ en-Nebe 78/29.

¹⁶ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, “ktb” md.

¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXX, 12.

¹⁸ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 221.

¹⁹ Yâsîn 36/83.

²⁰ el-Mâide 5/64.

²¹ Cevherî, *Sihâh*, “ydy” md.

*sabret; kesinlikle gözlerimiz önündesin.*²² Bu beyân da sarîh mânalıdır. Mecaz bildiren “gözlerimiz önündesin” ifadesi, “*seni görüp kolluyoruz*” anlamına gelir. Lugat, burada bilinen “göz” mânasını sağlamaz.²³

2. Belâgat Prensibi

Kur'an, edebî değeri mucize ifade eden, son derece belîğ bir beyândır. Kur'an'da hitaba konu olan mânalar daima sâde anlatımlarla değil, çoğu zaman sanatlı üslûplarla verilmiştir. Bu yüzden âyetler, taşıdıkları belâgat unsurundan bağımsız anlaşılabilir.²⁴ Edebî sanatların kullanıldığı ifadeler, açık ve belirgin mânalar anlattığı sürece, yalın beyânlarla eşit delâlet değerine sahiptir.²⁵ Âyetlerin sarâhat bildiren belîğ ifadeleri, yalın mânalara indirgenemediği gibi, ikincil delâlet düzeyine indirilmeleri de söz konusu değildir.

Kur'an'da müşrikleri hicveden, “*Sen sözünü mezardakilere duyuracak değilsin.*”²⁶ ifadesi, tamamen belîğ bir üslûptur. Doğrudan anlaşılmanâna göre, şirk ehlinde akıl ve kalp yönüyle âdetâ mezara girmiş olanların, İslâm tevhidini kabul etmesi imkansızdır; Peygamber'in irşadını anlamazlar.²⁷ Benzer bir örnekte, iman etmeyenlerin ebedî hüsrânları, oldukça ince bir kinâye ile belirtilir: “*Deve iğne deliğine girinceye dek cennete giremezler.*”²⁸ Bu beyânda, bir devenin farz-ı muhal iğne deliğine girmesi, inançsızların cennete kabul edilmesinin şartı olarak gösterilmiyor. Kast edilen sarîh mânâ, asla cennete giremeyecekleridir. Tedip edici bu kinâyeli söyleyiş, dilde meşhur olduğu üzere, açıkça imkansızlık bildirmektedir.²⁹ Münâfık şahısların dünyadaki mahrûmiyetlerini anlatan âyet de benzer bir üslûp taşımaktadır: “*Allah'ı unuttular, Allah da onları unuttu.*”³⁰ İfade açık bir târîz taşıdığından, Allah'ın unutmamasından anlaşılmanâna, nifak ehline hidayet vermemesi ve onlara yardım etmemesidir; yoksa ilmî anlamda unutmaması değil.³¹

²² et-Tûr 52/48.

²³ Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl*, VII, 394.

²⁴ Cürcânî, a.g.e, s. 51.

²⁵ Serahsî, *Usûl*, I, 171.

²⁶ Fâtır 35/22.

²⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, VII, 309.

²⁸ el-A'râf 7/40.

²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2162.

³⁰ et-Tevbe 9/67.

³¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 368.

3. Hakikat Prensibi

Ulûhiyetin aşkın hakikati, gerçeklik ve doğruluğu mukaddes vasıflar olarak belirlediği için, Cenâb-ı Hak daima gerçeği beyân eder, mutlak doğruyu söyler.³² Vahiy yalnız realiteyi haber verdiğiinden, Kur'an'ın hiçbir hükmünü yanlışlamak mümkün değildir.³³ Kur'an anlatımında gerçeğe muhalif, yanlış veya göstermelik ifadeler bulunmaz.³⁴ İlahî beyân bütünüyle hakikîdir; tamamen gerçek ve doğru mânalar bildirir.³⁵ Şu halde âyetlerin ifade ettiği sarîh mânaları, beyâna sığmayan yorumlara taşımak yersizdir; realiteye muhalefet etmektir.

Süleyman peygamber ile alâkalı anlatımları örnek verebiliriz. Kur'an'ın bildirdiğine göre, Hz. Süleyman (a.s.) ordularıyla birlikte karınca dolu bir vadiye gelince, tehlikeyi farkedenden bir karınca, ortalıkta gezinen hemcinslerine şöyle seslenir: “*Ey karıncalar! Derhal yuvalarınıza girin! Süleyman ve askerleri farkında olmadan sizi ezmesin!*”³⁶ Anlatımın devamında, “*hüdühüd*” ismiyle çağrılan bir kuş, *Sebe* ülkesinde gördüğü şeyleri Hz. Süleyman'a haber verir: “*Orada bir kadının halkı yönettiğini gördüm. Herşeye sahip. Büyük de bir tahtı var.*”³⁷ Geçmişte yaşanmış iki ayrı olayı hikâye eden bu âyetler, bahsedilen karınca ve kuşun mantıklı bir şekilde konuşmuş olduğunu bildirmektedir. Beyânın sarâhaten belirttiği hayvan konuşmaları, hakikatsiz birer sembol olamayacağına göre, dilde *konusma* denebilecek hususî bir realite üzere gerçektir. Hayvanlara mahsus konuşma yeteneğinin mâhiyetini bulup anlamak, beyânın ötesinde deneysel araştırmalara bağlıdır.

Başka bir misal: “*O bilmeksizin, bir yaprak bile düşmez.*”³⁸ Bu belirgin ifade, ilahî ilmin sınırsızlığını abartısız bir mâna üzere açıklıyor. *Yaprak düşmesi*, varlık âleminin sonsuz olaylarını düşündüren gerçek bir örnektir.³⁹

4. İttifak Prensibi

Kur'an, mutlak hakikat üzere söylenmiş hatasız bir beyân olduğu için, ihtilaf ve çelişkiden uzaktır.⁴⁰ Kur'an'ın hârikulâde insicâm ve âhengine vurgu yapan

³² en-Nisâ 4/87, 122; el-Ahzâb 33/4.

³³ İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Kelâm Felsefesi*, s. 22.

³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, s. 22.

³⁵ Kastedilen, *aklî* hakikattir; mecazın zıttı olan *lafzî* hakikat değil. (bk. Seyyid Cafer el-Hüseynî, *Esâlibü'l-beyân fi'l-Kur'ân*, s. 380.)

³⁶ en-Neml 27/18.

³⁷ en-Neml 27/23.

³⁸ el-En'âm 6/59.

³⁹ Muhammed Alî es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, I, 395.

⁴⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 179.

naslar, ilahî beyânda yeralan bütün mânaların birbirine uygun ve muvâfık bulunduğunu belirtir.⁴¹ Âyetler arasındaki bu mâna ittifakı, anlatımdan çelişik muhtevâlar çıkarmaya engeldir. Buna göre, Kur'an'da belâgatin gereği olarak sevk edilen kapalı beyânlar, vahyin genelindeki sarîh mânalar uyarınca belirlenip açıklanmak durumundadır.⁴² Başka deyişle, *mutlak*, *mücmel*, *müphem*, *müşkil* ve *müteşâbih* ifadelerin dil açısından mümkün olan muhtemel delâletleri, Kur'an ve Hadis'in açıklayıcı bütünlüğü içinde doğrulanıp teyid edilmelidir.⁴³ Vahyin sarâhatiyle tamamen müttefik olmayan semantik ihtimaller, bilgisel açıdan muteber değildir.

Lût kavmiyle ilgili bir Kur'an anlatımı şöyle bitmektedir: “*Üstlerine bir yağmur indirdik! Bir bak, günahkârların sonu nice oldu.*”⁴⁴ Burada geçen “*yağmur indirmek*” ifadesi, mutlak ve müphem —sınırları çizilmemiş, belirgin olmayan— bir söyleyiştir. Her ne kadar bilinen yağmur mânası kelimelerin lugavî delâletince muhtemel görünüyorsa da, siyâk ve üslûbun mecaza işareti açısından, âyette neyin kastedildiği kesin belli değildir. Maksûd mânayı tesbit etmek için, mutlaklığı ve müphemliği çözecek sarîh bir delâlet gerekir. Kur'an'da aynı tarihî olayı anlatan bir başka âyet, gerekli açıklamayı sağlamaktadır. Buna göre, önceki anlatımda kastedilen, normal yağmur değil, kavmi helâk eden feci bir taş yağmurudur.⁴⁵ Anlatım, helâkin dehşetini belîğ bir ıtlak ve ipham içinde hissettirerek, muhâtabı müteessir kılmaktadır.

Mânası sarîh olmayan diğer bir ifade şekli, Allah'ın insanları dünyevî imtihanlarla sınamasının hikmetini bildiren beyânlardır.⁴⁶ “*Sizi mutlaka deneyeceğiz ki, gayretli ve sabırlı olanlarınızı bilelim, ahvâlinizi ortaya çıkaralım.*”⁴⁷ âyetinde görüldüğü gibi, bu beyânlarda yeralan belîğ ifadeler müşkil ve müteşâbih sayılır.⁴⁸ Geçen ifadede muhtemel kinâye farkedilmemiş olsa, vahyin genel bildirisinden gafletle, gerçekten Yaratan'ın insanları gizli kişiliklerini bilip tanımak için imtihan ettiği sanılır. Halbuki Kur'an'ın sarâhatle beyân edip Hadis'in ayrıntıda açıkladığı üzere, Allah'ın kullarını tanıması ve hangi durumda nasıl davranacaklarını bilmesi

⁴¹ en-Nisâ 4/82; el-Kehf 18/1; ez-Zümer 39/28.

⁴² Süyûtî, *el-İtkan fî ulûmi 'l-Kur'ân*, II, 57.

⁴³ Makbul hadisler, temel inanç konularını (*usûlü 'l-itikad*) belirleyen konumda olmamakla birlikte, inancın ayrıntılarını (*fürûu 'l-itikad*) açıklayan öncelikli kaynaklar durumundadır. (bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Haber”, *DİA*, XIV, 348.)

⁴⁴ el-A'râf 7/84.

⁴⁵ Hûd 11/82, 83.

⁴⁶ el-Bakara 2/143; el-Kehf 18/12; el-Ankebût 29/3; Sebe 34/21.

⁴⁷ Muhammed 47/31.

⁴⁸ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru 'l-kebîr*, IV, 104.

imtihana bağlı değildir.⁴⁹ Kastedilen kinâi mâna, kalplerde varolan kişilikleri, yaşanan davranışlar üzerinde görüp izhar etmektir.⁵⁰

Bibliyografya

1. **Beğavî**, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd, *Me'âlimü't-tenzîl*, Riyad 1993.
2. **Câbirî**, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* (trc. İbrahim Akbaba), İstanbul 2000.
3. **Cerrahoğlu**, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1995.
4. **Cevherî**, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*, Beyrut 1998.
5. **Cürcânî**, Ebû Bekir Abdürkahir b. Abdurrahmân, *Kitâbü Delâili'l-i'câz*, Mısır 1319.
6. **Çubukçu**, İbrahim Agâh, *Gazzâlî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara 1970.
7. **Ebû Hayyân**, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, Dârü'l-Fikr, 1983.
8. **Elmalılı**, Muhammed Hamdî Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1936.
9. **Fahreddîn er-Râzî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *en-Nübüvvât ve mâ ye-te'allaku bihâ*, Beyrut 1986.
10. ———— *et-Tefsîrü'l-kebir*, Beyrut, ts.
11. **Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, Bulak 1324.
12. **İbn Kayyim el-Cevziyye**, Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir, *es-Savâiku'l-mürsele 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attile* (Muhtasar), Kahire 1992.
13. **İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Mısır, ts.
14. **İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, Kahire 1973.
15. **İbn Manzûr**, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut 1956.
16. **Kurt**, Erkan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Allah'ın İlmi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.
17. **Muhammed Alî es-Sâbûnî**, *Safvetü't-tefâsîr*, İstanbul, ts.
18. **Nüreddîn es-Sâbûnî**, Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn* (nřr. Bekir Topaloęlu), Ankara 1995.
19. **Râęib el-İsfehânî**, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, Beyrut 1998.
20. **Serahsî**, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Usûl*, Beyrut 1973.
21. **Seyyid Cafer el-Hüseynî**, *Esâlibü'l-beyân fi'l-Kur'an*, Tahran 1413.
22. **Seyyid Hüseyin Nasr**, *İslâm* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 1996.

⁴⁹ Erkan Kurt, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Allah'ın İlmi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 131.

⁵⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, I, 119.

23. **Süyûtî**, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir, *el-İtkan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1987.
24. **Şâfî**, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Kahire 1979.
25. **Şâtîbî**, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsa, *el-Muvâfakât*, Suudî Arabistan, 1997.
26. **Taberî**, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut 1987.
27. **Taylan**, Necip, *Mantık*, İstanbul 1996.
28. **Vehbe Zuhaylî**, *Fıkıh Usûlü* (trc. Ahmet Efe), İstanbul 1996.
29. **Yavuz**, Yusuf Şevki, "Haber", *DİA*, XIV, İstanbul 1996.
30. **Zürkânî**, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1943.